

“Haffsgata”- rågång och vinterväg

Sollerö socken var fram till 1775 en sätting, ibland kallad fjärding,*) inom Mora socken. Solbygge sätting som den kallades, hade dock en större omfattning än den blivande socknen. Bl.a. var gränsen mot den ur moderförsamlingen redan 1607 utbrutna Venjans socken, oklar ända fram till att den drogs upp och fastställdes i samband med storskiftet vid mitten av 1800-talet. Även gränsregleringen mot Mora genomfördes först på 1840-talet, också under storskiftet. Därförinnan hade tvisterna varit många. Vintervägen västerut hävdades av solleröborna som den rätta skiljelinjen mot Strandbygge sätting (byarna Vika, Vinäs och Utmeland).

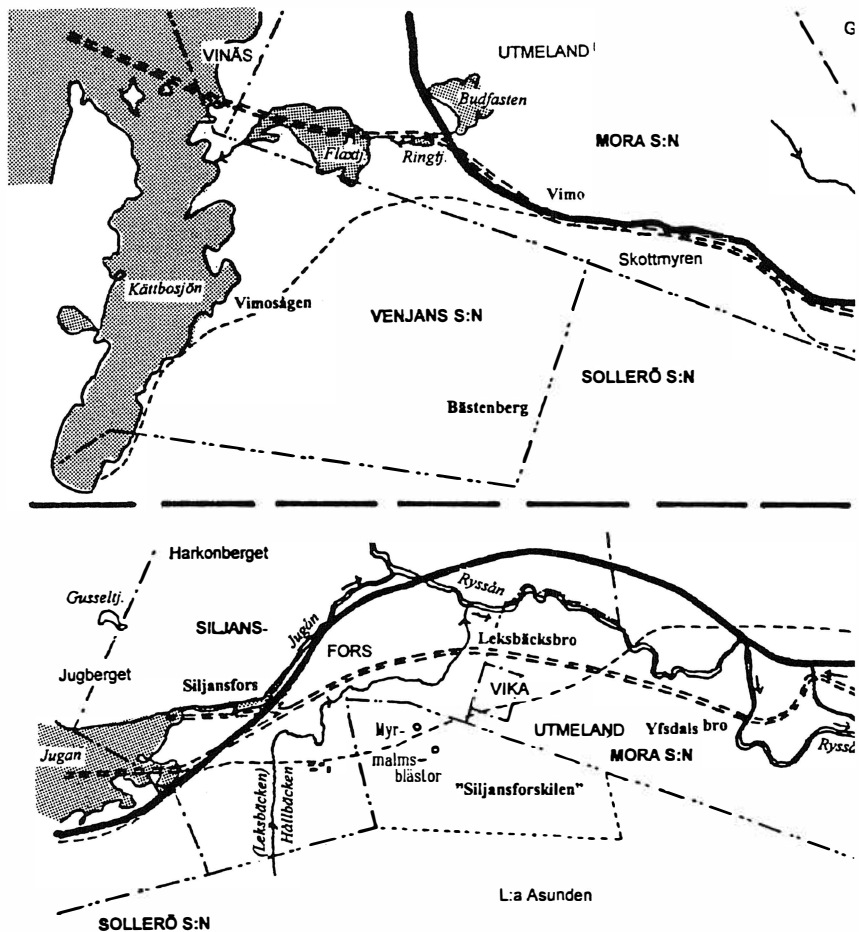
Redan i landskapslagarna fanns bestämmelser om väghållning, och i 1734 års byggningsbalk intogs för hela landet gällande regler för olika typer av väg. Om vinterväg stadgas där: “Almän vinterväg öfver siöar och mossar skal var by för sina ägor utstaka , ther isen starkast är, och minsta fara: Ther store sjöar äro giöre thet socknarne, som theromkring ligga----. Häradsfogde hafva ther inseende å, at sådant i rättan tid sker.----” Även länsman utövade tillsyn.

Eftersom vintervägen (Havsgatan) hävdades som gräns mellan byar bör, enligt lagen, vägsansvaret ha varit delat mellan berörda byar. Som vi i det följande kommer att se, var man djupt oense om rågångens läge. Hur kom man då överens om vinterväghållningen? Den frågan är obesvarad.

Vintervägens läge i förhållande till nuvarande gräns och allmän väg (karta på följande uppslag) samt något om tvisterna redovisas i denna uppsats utan att vara uttömmande.

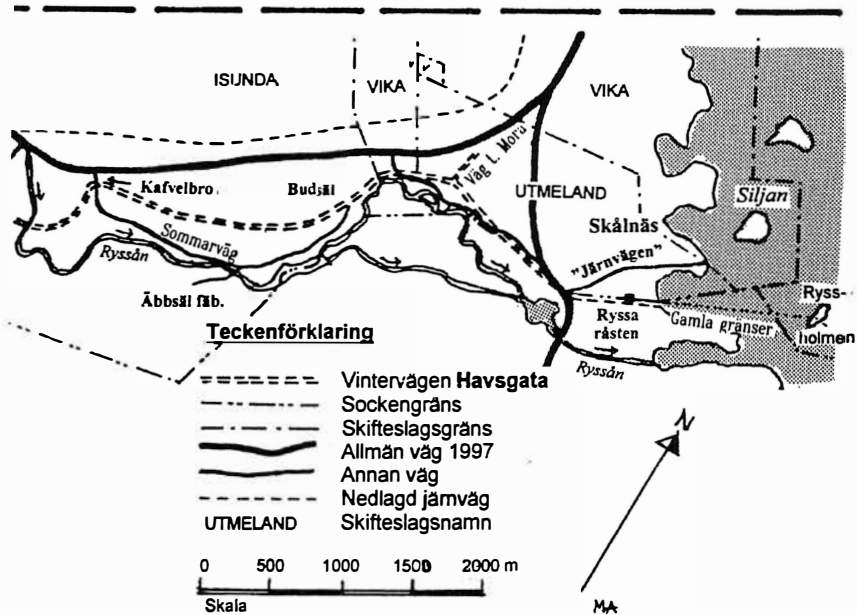
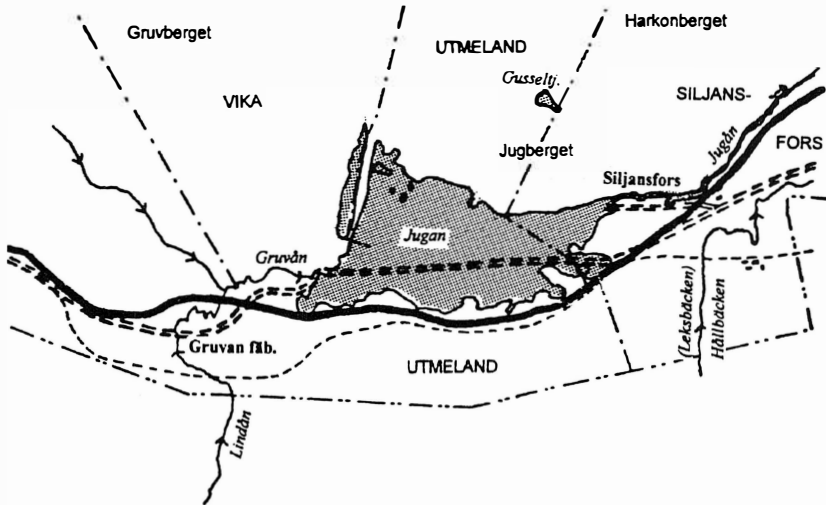
*) Benämningarna torde, med nedan angivna betydelser, kunna tolkas så att Solbygge sätting = en sjättedel av Mora socken, men ibland ansågs den vara en fjärdedel: Solbygge fjärding.

Enl. Nordisk Familjebok (1951) var sätting el. settung, setting, sjätting under 1500-talet ett kameralt mått på grundskatteskyldiga fastigheter. Fjärding var fjärdedelen av ett härad eller skeppslag.

Havsgatans (vintervägens) sträckning, delen från Siljan till Kättbosjön, inlagd på utdrag ur år 1996 aktuella kartblad. Underlag: karta över "Twisteparken Emellan Sollero Å Ena, Samt Wika, Wines och Utmeland Å Andra Sida". Upprättad 1767 och 1768 av Georg Tillaeus.

Lantmäteriets arkiv, Falun. Akt Mora nr 14.

Tvist om fiskerätt 1440.

Sollbyggarna och rågrannarna på morasidan har under århundraden tvistat om var gränsen dem emellan skulle gå. Den första dokumenterade tvisten gäller rätten till fiske i Siljan utanför Ryssåns utlopp. Gränsen fastställdes den 14 november 1440 till solleröbornas favör i häradshövding Peter Frömundssons dombrev: från Rattholmen i Siljan norr om Sollerön via ett grund, "gryffuuhar" till Sundholmen och Ryssholmen till Ryssa råsten på fastlandet. Därifrån "haffsgata" till Judsby. Dessutom anges att "haffsgata" var ett led i en ännu tidigare "synegången" och av vittnen styrkt gränsdragning mellan sollbyggarnas och vikakarlarnas marker. Ryssa råsten är fortfarande gällande gränsmärke (se foto). Tyvärr är den ursprungliga hjärtstenen, avbildad i Gruddboken (s. 170), ej kvar. Jag efterlyste den i Mora Tidning den 14 dec. 1994. Jag fick svaret att den sedan länge är inmurad i en stugas bakugn i Ryssa. Den har årtalet 1777 inhugget.

I Frömundssons dombrev omnäms havsgatan för första gången med angiven sträckning från till Judsby. Men forskarna är ej ense om vilken by som avses: Öje eller Kättbo och även i övrigt föreligger tolkningstvister. Dombrevet innehåller nämligen ingen lägesangivelse för sträckan mellan Ryssa och Judsby. Solleröborna hävdade med goda skäl att det var den urgamla vintervägens sträckning som avsågs.

Missnöjda vikabor.

Nästa konflikt om rågången avgjordes 1506 då lagman Erik Trolle på riksförståndare Svante Stures uppdrag avvisar vikabornas krav på större del i fisket än vad 1440 års gränsdragning medgav. Inte heller detta beslut undanröjde vikabornas missnöje. År 1509 fick kyrkoherden i Mora i uppdrag att bilagga tvisten. Därefter har ej hittats någon dokumentation om laga åtgärder förrän 1618. På ett lagmansting blev då gränsdragningen från 1440 på nytt upprepad och stadfäst. I en uppsats i Gruddboken (1938) skriver Sölve Netterbladt: "Av protokollet får man ett intryck, att det skulle vara vikamännen, som mot lag och rätt gjort intrång på solleröbornas rättmätiga mark och vatten". Upprepade domar fastslog ju sollbyggarnas rätt.

Men tvisten fortsätter. 1618 års lagmansdom fastställdes 1619 av Gustav II Adolf för att omgående överklagas av vikaborna. Landshövdingen agerar därpå genom att förläta syn och 1637 fastställdes den gamla gränsen på nytt. Denna gång efter förlikning där sollbyggarna överlåter en myr- och skogsslog kallad Knuppflåt belägen väster om Venjansjön.

Nya intressenter.

Hittills synes tvisten ha rört rätten till fiske och i viss mån slätter. I och med att Siljansfors Bruk etablerades 1738, kom nya intressen in i bilden. Skogen fick värde som energiråvara.

År 1752 genomfördes en lantmåteriförrättning med avsikten att utbryta skogsmark för Siljansfors Bruks behov. Detta behov visade sig helt omöjligt och förrättningen inställdes men återupptogs 1764. Även då utan skogstilldelning (se Andersson 1996: Siljansfors Bruk - Moras första industrietablering, s 57 ff).

1764 års förrättning slutade med att sollbyggarna ännu en gång blev oöverens med rågrannarna om gränsdragningen, nu även med Siljansfors Bruk som ny intressent. Lantmätaren lämnade frågan öppen att inför "domaren i orten detta mål anhängiggöra". Så kom också att ske.

Havsgatan kartläggs.

På landshövdingens förordnande genomförde lantmätaren Georg Tillaeus under åren 1767-1768 en förrättning med bevarade protokoll från sammanträden med sakägarna samt kartläggning av "twisteparken" mellan ovan nämnda byar (LMa, akt Mora nr 14). Nu hade solleröborna även fått Siljansfors bruksägare som motpart. De ställde sig på Vika bys sida, dels genom att bruket förvärvat mark i byn men även i övrigt sammanfallande intressen om markförvärv genom ändrad gränsdragning. I övrigt var motsättningarna stora mellan bruket och Vika by.

Förhandlingarna vid lantmåteriförrättningen och efterföljande häradssyn och dom 1769, kom att i stor utsträckning handla om vad som menades med Havsgatan och dess sträckning västerut från Ryssa råsten. Brukspatron Sevallius hävdade, liksom ombuden för Vika, Vinäs och Utmeland, att vintervägen som solleröborna kallade Havsgatan, endast var deras pretention (anspråk), medan den verkliga Havsgatan hade en helt annan sträckning än vintervägen. De hävdade bl.a. att Havsgatan fått namn av Stora och Lilla Havsundsberget (numera St. och L. Asunden) mellan vilka de menade att den gick fram. Strandbyggebarnas gränsmarkering på Åsklack (Kvarnstensberget ?) underkändes av rätten. De fick liksom bruksägarna, ej heller gehör i övrigt för sin mening om Havsgatans sträckning. Den av solleröborna påstådda gränsen Havsgatan erkändes ännu en gång och fastställdes enl. den nya kartan från Ryssa råsten till Kättbo.

Uppkomsten av benämningen "Haffsgata"?

Bror Lindén (1950) berättar att Havsgatan enligt äldre sollbyggare var "en snögata, vintervägen västerut från Ryssa". Den underhölls genom öns soldatrotar, stakades och plogades. Vid behov kommenderades, genom "länsmannen och rotarnas huvudbönder", ut folk för att göra vägen farbar. Inget nämns om ifall grannbyarna deltog i underhållet.

Lindén för också resonemang om namnets uppkomst och avslutar med: "För min del menar jag att Havsgatan betyder vägen som på längre sikt leder till havet". I vårt fall betyder det vägen över Västerdalarna och Värmland till

Norge och havet. Den tolkningen delas inte av andra forskare.

Albert Nilsson (Grudboboken, s. 371) menar att namnet bör höra samman med Hafflotmyren och troligen även med Stora och Lilla Asunden som tidigare hetat Havsundsberget (1769). En liknande och mera utvecklad tolkning framfördes vid lantmåteriförrättningen 1768 av en lantmätare Gessrén från Falun. Han var kallad som ombud för sollbyggarna. Gessrén menade att Havsgatan fått namn av "flytande vatten från 2:ne myrmossar, affljot dalspråk af flyt, afflyts Gata". Men ortsborna "lägger alltid H i talet framför en vocal där det ej borde vara, men tager H bort varest det bör stå". I protokollet är följande exempel medtagna: av blir hav, hav blir av, herre blir erre. Således läggs ett H till Afflyt och blir Hafflyt. Afflyts gata har genom abbreviation blivit Afsgata hos gemene man. Men "litterata män som skrefvit" de gamla handlingarna har tillfört H och namnet Hafsgatan uppkom (med senare stavning Havsgatan).

Lindéns förklaring av namnets uppkomst är kanske något långsökt men inte helt fel. Vi bör kombinera hans "väg som på sikt leder till havet" med Gessréns närliggande tolkning. Detta bör vara rimligt, om man betänker att vår bygd, ända till början på 1800-talet var hänvisade till vintervägar för tyngre eller skrymmande transporter över längre avstånd. På fastmark, över hedar, berg och dalar, fanns för kommunikation med avlägsna bygder endast klövjestigar och ridvägar. Vintervägarna drogs över myrar och sjöar och fordrade ringa markarbeten för att vara farbara sedan vintern inträtt med snö, frusna myrar och isbelagda sjöar. Efter plogning eller snöpackning blev även långväga transporter möjliga med hästdragna slädar. Kanske handelsfärder utsträcktes från siljansbygden över Västerdalarna, Värmland och Norge till havet? I så fall kan den vinterväg som lokalt fått sitt namn av den blötmark den drogs fram över, även göra skäl för Lindéns tolkning.

Varför inte även spekulera med stöd av Solleröns gravfält från 1100-talet och de fynd av herremanskaraktär som där gjorts? Var Sollerön centrum i det landskap i Svea rike som normmännen döpte till "Järnbäraland"? Historiker (Tunberg m.fl.) menar att därifrån har järnprodukter av myrmalm sedan urminnes tid varit handelsvaror på marknader i Norge. Kanske gick transporterna av järnet, helt eller delvis, på "vår" vinterväg! Mera tveksamt är om den politiska grupperingen "birkebeinarna" med sin nyblivne ledare Sverre, vid påsktiden 1177 nådde Järnbäraland via Havsgatan. Visserligen färdades de, enligt Sverresagan, över stora myrar och täta skogar med stora "bråten" i en tid då snön töade bort och isarna gick upp. Men även älvdalarna gör anspråk på en sägenomspunnen kungafärd. Olov Dofs i Lövnäs berättade 1958 för mig, att en skatt från en sådan färd ligger gömd i en bergssluttning mellan Lövnäs och norska gränsen! Den är ännu oupptäckt och, vad jag vet, ej närmare bekräftad.

Tunga transporter för Siljansfors Bruk.

Havsgatans delsträcka från Siljans strand vid Ryssa till Siljansfors (ca 8½ km) hade under åren 1738-1876 mycket stor betydelse. Från hamnupplag på Skålnäs fraktades vintertid järnmalm, allehanda material och förnödenheter till Siljansfors Bruk. I motsatt riktning, från Siljansfors till hamnen gick hästforor med brukets produkter: stångjärn, knippjärn, spik och diverse järnmanufaktur, för vidare transport ut på världsmarknaden. Till min bok (1996, s. 47) gjorde jag en uppskattning av mängden gods under år 1848. Det året förbrukade järnbruket ca 1700 ton järnmalm och 275 ton kalksten förutom okänd mängd andra förnödenheter. Från bruket transporterades ca 600 ton järnvaror. Sammanlagt transporterades på vägen detta år ca 2600 ton malm, kalksten och järn. Härtill kommer alla andra förnödenheter såsom byggnadsmaterial, livsmedel m.m. Den totala transportmängden kan uppskattas till minst 6000 hästlass å 450 kg. Om vi antar att snöföre gjorde Havsgatan farbar under månaderna januari - mars eller 75 vardagar, trafikerades detta vägavsnitt med 80 hästlass per dag! Socknens livligast trafikerade väg?

Slutlig lösning.

Som nämnts i inledningen blev det först vid storskiftet på 1840-talet som den slutliga gränsbestämningen gjordes. Vintervägen blev, som vi sett, vid flera tillfällen fastställd som gräns, sista gången 1769. Som kartan s. 28-29 visar, gjordes avsteg från 1769 års gräns vid storskiftet. Betydande arealer överflyttades till Mora s:n.

I domskälen 1769 anges att fäbodan söder om Havsgatan kommit att tillhöra strandbyggebor genom arv, gifte eller fång, men skogen tillhörde ändå solbyggarna. Venjansbor hade vid Kättbosjön Båstenbergs fäbod, hela 1½ km in på solleröskogen. Vid storskiftet tilldelades fäbodskog till resp. fäbod och den överfördes till skifteslag i Mora, och Båstenberg fördes till Venjans socken.

Genom en lantmäteriförrättning 1846 upprättades en karta över den nu gällande gränsen från Siljansfors till Siljan (akt Mora nr 45). Kartan finns i lantmäteriets arkiv men beskrivningen saknas. Gränsen fastställdes den 30 mars 1847. Därmed "infångades" ovan nämnda fäbodskogar samt förvärv som Siljansfors Bruk gjort av solleröborna. En mindre sådan aftär har jag redovisat i Sool-Öen 1994 (sid. 12-16). Ytterligare förvärv har gjorts. Nettelbladt (Gruddboboken 1938) omnämner att sockengränsen "bildade ett knä som den gör ännu i dag" på grund av att bruket förvärvat skogsmark. Detta "knä" lokaliseras han till Kättbosjön (sid. 175), vilket är ett uppenbart misstag. Den marken avser Båstenbergs fäbodskog och har aldrig tillhört Siljansfors. Däremot har bruket tilldelats ca 120 ha direkt på sydsidan om Havsgatan vid Siljansfors herrgård. Även där bildar rågången ett knä som

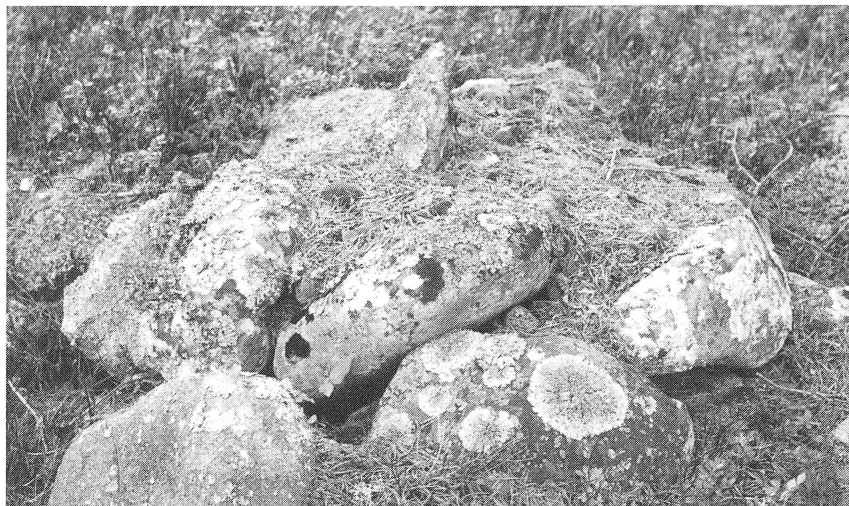
Skålnäs 1996. F.d. Siljansfors Bruks hamn och depå för råvaror och färdiga produkter i väntan på snöföre för hästtransport till bruket resp. öppet vatten för utskeppning över Siljan. Mannen på fotot är Gunnar Påhls, Ryssa, som hjälpt till med att bevara minnen på platsen. En sammanplockad hög med järnmalm och en informationstavla som kommunens kulturförvaltning satt upp. Gunnar har också tillhandahållit fotot.

fångar in mark till bruket. Däri torde ingå även den tilldelning av fäbodskog till bruksägarnas förvärv i Gruvans ("Grufwoms") fäb. För den jordbruksmark som bruket förvärvat av solleröbor, tilldelades skogsmark efter de regler som gällde vid skiftet. Ett sådant exempel torde vara den tredjedel av arealen i d.s.k. Siljansforskilan som ägdes av bruket (karta sid. 28). Även brukets övriga tilldelning skedde, liksom för alla andra byar, efter uppmätning av inägorna. Bruket tilldelades aldrig någon s.k. rekognitions-skog (rekognitions-skog = till bergshanteringens stöd anslagen kronoskog).

Vad blev det kvar från 1440?

Av alla under århundraden dokumenterade gränslägen, finns efter storskiftet inte mycket kvar: Ryssa råsten ligger fortfarande i gällande gräns. Tyvärr har dess ursprungliga hjärtsten, som redan nämnts, "omhändertagits" och ersatts med en obetydlig skärva (se foto). Av Havsgatan som gräns återstår bara

Det som nu finns kvar av Ryssa råsten från 1400-talet.

*Havsgatan är fortfarande väl synlig ca 150 meter öster om Siljansfors herrgård.
Foton 1996: Oscar Andersson.*

"Häll Femstena Rör" uppsatt 1846 i rågångsvinkeln ca 1,1 km SO om Siljansfors herrgård.

några hundra meter från Ryssa mot Budsel (karta sid. 29). Av holmarna i Siljan finns Rattholmen kvar som gränsmärke men övriga holmar har "förlorats" till Mora. Av Lilian Lindberg, född i Ryssa, och av ryssabon Gunnar Påhls (född 1914), har jag fått följande berättelse om hur det kan gå: På Ryssholmen fanns det vid storskiftet en tall som ryssaborna lade märke till. "När tallen fann att den inte längre hörde hemma i Sollerö socken, dog den". Dialekten, som enligt Gessrén (1769) bar förklaringen till namnet Havsgatan, lever kvar åtminstone hos några. Jag har frågat ovan nämnda Lindberg och Påhls, om de känner till benämningen på blötmark och den dialektala behandlingen av bokstaven H. Deras vittnesmål 1996 stämmer med Gessréns redogörelse 1769.

Oscar Andersson.

Tryckta källor.

Andersson, Oscar, 1996: Siljansfors Bruk - Moras första industrietablering.

Finnström, Bror, 1996: Järnet (en litteratursammanställning om järnhanteringen Dalarna).

Heyenstrand, Åke, 1971: Dalarna - ett vikingatida järnbäraland. Dalarnas museums småskrifter

Lindén, Bror, 1950: Dalska namn och ordstudier.

Nettelbladt, Sölve, 1938: Socknen och dess grannar. Gruddbo på Sollerön, en byundersökning, s. 164-180.

Nilsson, Albert, 1938: Samfärdsel och fordon. Gruddbo på Sollerön, en byundersökning, s. 363-402.

Nilsson, Helmer m.fl., 1986: Sollerön - Vikingabygd (s 25).

Tunberg, Sven, 1922: Stora Kopparbergs historia, I: Förberedande undersökningar, s. 15-50.